

VU Research Portal

Levenslang, euthanasie en voltooid leven

Veraart, W.J.

published in

Rechtsgeleerd magazijn Themis
2019

document version

Publisher's PDF, also known as Version of record

document license

Unspecified

[Link to publication in VU Research Portal](#)

citation for published version (APA)

Veraart, W. J. (2019). Levenslang, euthanasie en voltooid leven. *Rechtsgeleerd magazijn Themis*, 180(2), 73-83. <https://www.uitgeverijparis.nl/nl/reader/205222/1001424440>

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal ?

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

E-mail address:

vuresearchportal.ub@vu.nl

Levenslang, euthanasie en voltooid leven

Prof. mr. W.J. Veraart*

1. Inleiding

Dit artikel verkent het raakvlak tussen de levenslange gevangenisstraf en de noties ‘uitzichtloos lijden’ en ‘voltooid leven’ zoals die naar voren komen in het huidige debat over euthanasie en, in het verlengde daarvan, de mogelijke legalisering van vormen van levensbeëindiging op verzoek waarvoor geen medische grondslag aanwezig is. Dat debatten rond de levenslange gevangenisstraf, euthanasie en voltooid leven thematisch met elkaar samenhangen, wordt duidelijk als we bedenken dat de termen ‘perspectief’ en ‘menswaardig leven’ sleutelbegrippen zijn in al deze discussies. Aan de ene kant gelden criteria als ‘uitzichtloos lijden’¹ of het ontbreken van levensperspectief² als voorwaarden voor een mogelijk waardig levens-einde in het kader van euthanasie of in het debat over voltooid leven. Aan de andere kant fungeert het ontbreken van een perspectief op vrijlating (*prospect of release*) in de tenuitvoerlegging van de levenslange straf als een criterium ‘om te beoordelen of een levenslange straf in strijd komt met het verbod op een inhumane behandeling’.³

Dat perspectief op vrijlating is in Nederland in de eenentwintigste eeuw tot dusver nagenoeg afwezig. Levenslang in Nederland is niet alleen een straf die zich, juridisch, ‘naar haar aard niet voor vermindering leent’, zoals de Hoge Raad het in de laatste zin van zijn uitspraak van 19 december 2017 onbedoeld ironisch uitdrukt.⁴ Ook in de feitelijke tenuitvoerlegging geldt de levenslange straf in Nederland als daadwerkelijk levenslang, al is er inmiddels, onder druk van rechtspraak van het Europees Hof voor de Rechten van de Mens, een bescheiden kentering opgetreden, waarvan de portee nog niet vaststaat.⁵ De momenteel grootste regeringspartij van ons land handhaaft het standpunt over de levenslange gevangenisstraf zoals dat in de afgelopen vijftien jaar in Nederland heeft gedomineerd. De volgende tekst is op de website van de VVD te lezen:

‘Levenslang moet levenslang zijn. Wij willen dat zware misdadigers levenslang kunnen worden opgesloten. Daarvoor is het natuurlijk noodzakelijk dat rechters levenslang ook daadwerkelijk opleggen. In de praktijk is gebleken dat we de levenslange gevangenisstraf iets anders moeten inrichten om dat voor elkaar te krijgen. Dat betekent dat tijdens de gevangenisstraf op verschillende momenten wordt bekeken of de gevangene inderdaad de rest van zijn leven vast moet zitten. Het eerste toetsingsmoment is wel pas na 25 jaar van de gevangenisstraf. Wij vinden dat de belangen van slachtoffers en nabestaanden bij de verschillende toetsingsmomenten een grote rol moeten spelen.’⁶

Voor de VVD moet levenslang ook daadwerkelijk levenslang blijven, ook al moet de straf om dat ‘voor elkaar te krijgen’ daartoe ‘iets anders’ worden georganiseerd. Uitgangspunt is dat de levenslanggestrafte niet meer vrijkomt. Het perspectief op vrijlating blijft, ondanks de juridisch noodzakelijk geworden toetsing – die wordt uitgesteld tot ‘wel pas na 25 jaar’ – tot een bijzonder kleine kans gereduceerd. Bovendien zijn deze toetsingsmomenten aan de beslissingsmacht van de rechter onttrokken,⁷ waardoor de politiek ‘erbovenop’ blijft zitten – een politiek die de belangen en gevoelens van slachtoffers en nabestaanden in de afgelopen twintig jaar tot moreel ijkpunt in haar denken over strafrecht heeft gemaakt.⁸

Er bestaat in ons land dus een straf die, in de wijze waarop zij sedert het begin van deze eeuw ten uitvoer wordt gelegd, aan mensen nagenoeg elk perspectief op een leven buiten de gevangenis ontnemt. Die toestand van uitzichtloosheid wordt door de wijze waarop de detentie van levenslanggestraften momenteel gestalte krijgt, nog aanzienlijk versterkt. Zo is het niet de bedoeling dat er in de eerste vijfentwintig jaar van de detentie op re-in-

* Prof. mr. W.J. Veraart is hoogleraar Encyclopedie der Rechtswetenschap en Rechtsfilosofie aan de Vrije Universiteit Amsterdam. Een eerdere versie van dit artikel verscheen als ‘Levenslang en voltooid leven’ in W.F. van Hattum e.a. (red.), *Levenslang. Bijdragen aan en naar aanleiding van het Symposium Levenslang, 6 april 2018 te Groningen*, Zutphen: Uitgeverij Paris 2019, p. 49-64.

1. Zie artikel 2 lid 1 sub b Wet toetsing levensbeëindiging op verzoek en hulp bij zelfdoding.

2. Zie Kamerbrief met kabinetsreactie en visie Voltooid Leven, 12 oktober 2016, kenmerk 991790-153237-PG, *Kamerstukken II* 2016/17, 55.

3. W.F. van Hattum, ‘Levenslang “post Vinter”’, *NJB* 2013/1775, afl. 29, p. 1956-1964, m.n. p. 1957.

4. HR 19 december 2017, ECLI:NL:HR:2017:3185, r.o. 4, *NBSTRAF* 2018/50, m.nt. J.A.A.C. Claessen.

5. Zie N. Besselink, ‘Ook tegenover meervoudige moordenaars moeten we humaan zijn’ (interview met H. Samson-Geerlings, voorzitter van het Adviescollege Levenslanggestraften), *Trouw* 9 maart 2018.

6. Tekst op vvd.nl/standpunten/levenslang/, geraadpleegd 22 augustus 2018.

7. Wel heeft het rechterlijk college dat adviseert over het gratieverzoek een zwaarwegende stem die, in de woorden van de Hoge Raad, ‘in beginsel leidend is bij het nemen van de beslissing omtrent gratieverlening’ (cursivering – WV), maar de beslissingsmacht ligt bij de minister: zie HR 19 december 2017, ECLI:NL:HR:2017:3185, r.o. 3.4 sub (g) en r.o. 3.5.4 (slot).

8. Volgens de huidige Minister voor Rechtsbescherming, Sander Dekker (VVD), vormen slachtofferrechten het ‘fundament’ van ‘het huis van de rechtsstaat’. Zie toespraak door minister Dekker bij het congres ‘Slachtoffer in het strafproces’, 21 februari 2019, op www.rijksoverheid.nl, geraadpleegd 1 maart 2019.

tegratie gerichte activiteiten worden aangeboden.⁹ Daarnaast heeft de doelbewust ingezette verarming van de detentieomgeving, waardoor men dagelijks vele uren alleen op cel zit, of ligt, een aantoonbaar negatieve impact op de hersenfuncties van gedetineerden, zodanig dat cruciale hersenfuncties die nodig zijn voor re-integratie en resocialisatie van langdurig gestraften, naarmate hun detentie langer voortduurt, steeds verder achteruitgaan.¹⁰ Ook in de huidige euthanasiepraktijk in ons land en in de gevoelige maatschappelijke en politieke discussie over ‘voltooid leven’, speelt de term ‘perspectief’ een centrale rol. Opvallend is bijvoorbeeld de volgende passage uit de kabinetsbrief die in oktober 2016 door toenmalig VVD-bewindslieden Schippers (Volksgezondheid, Welzijn en Sport) en Van der Steur (Veiligheid en Justitie) naar de Tweede Kamer werd gestuurd:

‘[W]anneer mensen geen levensperspectief meer hebben en als gevolg daarvan een persistente, actieve doodswens hebben ontwikkeld staat de rationale van de beschermwaardigheid van het leven onder druk, doordat het leven voor henzelf geen waarde meer heeft. Mensen die weloverwogen menen dat hun leven voltooid is, die uitzichtloos lijden aan het leven, moeten in staat worden gesteld dit leven op een voor hen waardige wijze af te sluiten. Dit doet geen afbreuk aan de beschermwaardigheid van het leven als zodanig, maar zet het perspectief van en wens tot sterven voorop.’¹¹

Volgens de kabinetsbrief zet een situatie waarin mensen geen levensperspectief meer hebben, in combinatie met een actieve doodswens van betrokkenen, de beschermwaardigheid van hun leven ‘onder druk’ en in dat geval ‘moeten’ zij in staat worden gesteld dat leven op een voor hen waardige wijze af te sluiten. Deze passage roept vragen op, maar wat gebeurt er als men haar probeert te begrijpen binnen de context van de levenslange gevangenisstraf in Nederland? Stel dat een levenslanggestrafte, bij gebrek aan levensperspectief, een actieve doodswens ontwikkelt, moet hij dan, in de logica van de kabinetsbrief, vanwege de overheid in staat worden gesteld dat leven op een voor hem waardige wijze af te sluiten? En zou een dergelijk beleid, als het zou worden ingevoerd, er dan niet op neerkomen dat we opnieuw de doodstraf hebben ingevoerd in Nederland, zij het een doodstraf op verzoek, een doodstraf waarvoor je kunt kiezen, als je een *door diezelfde overheidbewust in stand gehouden*

uitzichtloze situatie niet langer kunt of wenst te verdragen?¹²

Precies deze vragen kunnen zich momenteel ook voordoen in gevallen waarin levenslanggestraften te kennen geven in aanmerking te willen komen voor euthanasie. Op basis van de Nederlandse euthanasiepraktijk en -wetgeving is voor het toestaan van euthanasie steeds een medische grondslag nodig, maar kan deze grondslag ook bestaan in een vastgestelde psychische stoornis.¹³ Mag nu een levenslanggestrafte die aan een dergelijke stoornis – bijvoorbeeld aan een chronische depressie – lijdt, voor euthanasie in aanmerking komen, ook als de ervaren uitzichtloosheid van het psychisch lijden niet kan worden losgemaakt van een institutioneel verankerd, vrijwel geheel ontbrekend perspectief op vrijlating? Deze ongemakkelijke vraag voert naar de kern van wat je wellicht zou kunnen omschrijven als het slachtofferschap van de levenslanggestrafte. Dat de term ‘levenslang’ soms ook als metafoor wordt gebruikt om te omschrijven wat mensen overkomt die hun geliefden of naasten verliezen door misdrijf of geweld, zegt ook iets over de plek die de levenslange gevangenisstraf inneemt in de collectieve verbeelding. Levenslang in het alledaagse taalgebruik is synoniem voor een lijden dat even uitzichtloos als onverteerbaar is, misschien wel erger dan de dood.

2. Gevangen tussen dood en leven

In het navolgende wil ik de positie van de levenslanggestrafte iets uitgebreider bespreken. Ik wil dit doen aan de hand van drie citaten uit de klassieke oudheid, die ik heb gevonden in *The Anatomy of Melancholy*, een omvangrijk werk dat de Engelsman Robert Burton in de eerste helft van de zeventiende eeuw componeerde.¹⁴ Burton is een meester in het aaneenrijgen van mooie citaten uit de klassieke humanistische traditie, aan de hand waarvan hij een fascinerend en bij vlagen sprankelend betoog weet op te bouwen over alle denkbare aspecten van melancholie, een geestestoestand die wij tegenwoordig zouden definiëren als depressie.¹⁵ In die beschouwing komt ook verlies van vrijheid (‘loss of liberty’), slavernij (‘servitude’) of gevangenisstraf (‘imprisonment’), naar voren als een mogelijke bron van depressie.¹⁶ Mij troffen in het bijzonder de volgende citaten die door Burton in zijn betoog worden aangehaald, en aan de hand waarvan ik het vervolg van mijn verhaal zal opbouwen. Ik geef ze in het Latijn, vergezeld van Burtons eigen vertalingen:

9. Zie de toelichting op art. 4 Besluit Adviescollege Levenslanggestraften, 25 november 2016, *Stcrt.* 2016, 65356; voorts W.F. van Hattum, ‘De Hoge Raad en het reviewmechanisme. Een misplaatste uitnodiging aan levenslanggestraften om re-integratieactiviteiten te ontplooiën’, *NJB* 2018/691, afl. 14, p. 916-923.

10. S.L.T.J. Ligthart e.a., ‘De Nederlandse detentie-omgeving en het resocialisatiebeginsel. Implicaties van neuropsychologisch onderzoek’, *NJB* 2018/692, afl. 14, p. 930.

11. Kamerbrief met kabinetsreactie en visie Voltooid Leven, 12 oktober 2016, kenmerk 991790-153237-PG, *Kamerstukken II* 2016/17, 55, p. 6.

12. Deze moeilijke vragen zijn ook van belang voor het debat over voltooid leven zelf. Ik kom daar in de loop van deze beschouwing op terug.

13. Zie de ‘Richtlijn levensbeëindiging op verzoek bij patiënten met een psychische stoornis’ van de Nederlandse Vereniging voor Psychiatrie, zoals vastgesteld per 1 september 2018.

14. R. Burton, *The Anatomy of Melancholy* [1621], New York: New York Review of Books 2001.

15. Met de aantekening dat Burtons melancholiebegrip aanmerkelijk ruimer is dan wat wij tegenwoordig onder depressie verstaan. Zie bijvoorbeeld N. Arikha, ‘As a Lute out of Tune: Robert Burton’s Melancholy’, *The Public Domain Review* 1 mei 2013: ‘One can imagine black bile [zwarte gal, de oorsprong van melancholie bij Burton – WV] running through unpleasant states and negative emotions, from existential malaise and bitterness to common depression and despondency. Earlier, melancholy also covered madness and mania.’

16. Burton 2001, p. 343 (Part I).

1. *Quod tristius morte, in servituti vivendum.* Worse than death is bondage.¹⁷
2. *Vivere nolunt, mori nesciunt.* Live they will not, die they cannot.¹⁸
3. *Quid ad hominem claustra, carcer, custodia? liberum ostium habet.* What need a man care about bars or prison? The way of escape is at hand.¹⁹

Het eerste citaat, afkomstig uit Quintus Curtius Rufus' *Geschiedenissen van Alexander de Grote*,²⁰ drukt uit dat een toestand van slavernij – of ruimer, van een geketend leven – wellicht erger is dan de dood. Deze gedachte komen we ook steeds tegen in historische²¹ en huidige²² discussies over de levenslange gevangenisstraf. Het tweede citaat – over het niet zullen (niet willen)²³ leven en het niet kunnen sterven – komt van Seneca.²⁴ Interessant is dat Burton dit citaat zo boeiend vindt dat hij het verschillende malen aanhaalt en dan ook telkens net iets anders weergeeft en vertaalt. Eén keer haalt hij het aan als hij de miserabele conditie beschrijft van een concrete gevangene.²⁵ Een andere keer gebruikt hij het om de toestand te beschrijven van een ernstige depressie.²⁶ En weer elders figureert het citaat in een discussie over de zelfgekozen dood.²⁷ In die laatste context wordt ook het derde citaat, opnieuw van Seneca afkomstig,²⁸ aangehaald. 'Waarom zou je je druk maken om opsluiting, gevangenis, bewaking? De weg naar de vrijheid ligt open', stelt Seneca

hier, vrij vertaald. Alleen, die uitweg waarvoor Seneca reclame maakt, is de zelfgekozen dood.

Wanneer we deze drie citaten betrekken op de toestand van de levenslanggestrafte, dan komt deze naar voren als een getormenteerde figuur, 'a melancholy man' in Burtons²⁹ termen, bivakkerend in het niemandsland tussen dood en leven, door Burton voortdurend vergeleken met de geestelijke toestand van iemand die te kampen heeft met een ernstige depressie.

Het eerste citaat werpt meteen een belangrijke kwestie op die ik eerder ook al even aanroerde. Is de levenslange gevangenisstraf – indien ook levenslang ten uitvoer gelegd – niet eigenlijk erger dan de doodstraf? Wat daarvan precies zij, wat deze vraag in elk geval suggereert, is dat de doodstraf en de levenslange gevangenisstraf op een conceptueel niveau nauw met elkaar zijn verbonden. De bekende woorden van Minister van Justitie Modderman – uitgesproken op 1 maart 1881 in de Eerste Kamer met betrekking tot de invoering van het Wetboek van Strafrecht, waarin ook de levenslange straf was opgenomen – maken al het een en ander duidelijk:

'Ik geloof te mogen zeggen dat bij de ontwerpers van dit Wetboek de liefde voor het ideaal met eerbied voor de feiten gepaard ging. Als voorbeeld mag ik wijzen op de levenslange gevangenisstraf. Ik heb die gehandhaafd – met een bloedend hart, want in beginsel deugt zij niet; maar ik geloof dat niemand onzer hare afschaffing zal

17. Burton 2001, p. 345 (Part I).

18. Burton 2001, p. 432 (Part I).

19. Burton 2001, p. 435 (Part I).

20. Quintus Curtius, *Historiae Alexandri Magni VIII*, p. 14-15: 'Quid speramus ex te, quibus aut insontibus moriendum est aut, quod tristius morte est, in servitute vivendum?'

21. Voor historische voorbeelden uit de tijd van de verlichting, zie J.A.A.C. Claessen, 'Reflectie op de levenslange gevangenisstraf en gratie in Nederland op basis van het ideeëngoed van enkele verlichtingsdenkers', in: W.F. van Hattum e.a. (red.), *Levenslang. Bijdragen aan en naar aanleiding van het Symposium Levenslang, 6 april 2018 te Groningen*, Zutphen: Uitgeverij Paris 2019, p. 97-108; voorts W.F. van Hattum, 'In de daad een mens. De gratieprocedure levenslanggestraften: departementaal beleid en magistratisch toezicht, vroeger en nu', *DD* 2009/24, afl. 4, p. 325-352, waarin zij citeert uit een nota van het Hoofd van de Tweede Afdeling van het Ministerie van Justitie aan de secretaris-generaal van 19 november 1946: 'De werkelijk gevolgde levenslange gevangenisstraf is iets onmenselijks en erger dan de doodstraf.'

22. Voor huidige voorbeelden, zie de toespraak 'For a real human justice. Por una justicia realmente Humana' van paus Franciscus voor strafrechtjuristen tijdens een audiëntie in Vaticaanstad op 23 oktober 2014, p. 22: 'All Christians and men of good will are thus called today to fight not only for the abolition of the death penalty, whether legal or illegal, and in all its forms, but also in order to improve prison conditions, with respect for the human dignity of the people deprived of their freedom. And I link this to life imprisonment. A short time ago the life sentence was taken out of the Vatican's Criminal Code. A life sentence is just a death penalty in disguise' (cursivering – WV); voorts het al eerder aangehaalde interview van N. Besselink met de voorzitter van het Adviescollege Levenslanggestraften, H. Samson-Geerlings, in *Trouw* 9 maart 2018, waarin zij zegt: 'Probeer je eens voor te stellen dat je zoon of dochter met twintig jaar de fout in is gegaan. Moet diegene dan tot zijn tachtigste binnen blijven? Dat is denk ik nog erger dan de doodstraf' (cursivering – WV). Zie tevens N. Besselink, 'Levenslang zonder perspectief is misschien erger dan de doodstraf' (interview met J. Recourt), *Trouw* 6 januari 2015.

23. *Vivere nolunt* betekent letterlijk vertaald: zij *willen* niet leven (bijvoorbeeld als gevolg van een ernstige depressie). De levenslanggestrafte kan/mag niet (vrijuit) leven; zijn perspectief op een vrij leven is op juridisch-institutionele wijze dermate ernstig aangetast, dat hij kunstmatig in de positie van de melancholicus wordt gehouden. In plaats van de interne, psychische blokkade van 'niet willen', heeft de levenslanggestrafte primair te kampen met de externe juridisch-institutionele blokkade van 'niet mogen', 'niet kunnen' leven – anders dan een prikkelarm, vegeterend leven binnen de muren van de eigen cel. Net als Burton ben ik geneigd het citaat van Seneca op beide categorieën te betrekken, en dus de vertaling op te rekken van een 'niet willen' (*nolunt*) naar ook omvattend een 'niet kunnen', 'niet mogen'. Burtons eigen vertaling 'Live they *will* not, die they cannot' (cursivering – WV), laat ook beide mogelijkheden open, omdat 'to will' hier zowel 'zullen' als 'willen' kan betekenen.

24. Seneca, Epist. IV, 5: 'Plerique inter mortis metum et vitae tormenta miseri fluctuantur et vivere nolunt, mori nesciunt.'

25. Burton 2001, p. 346 (Part I).

26. Burton 2001, p. 390 (Part I).

27. Burton 2001, p. 432 (Part I).

28. Seneca, Epist. XXVI, 10: 'Quid ad illum carcer et custodia et claustra? liberum ostium habet.'

29. Zie Burton 2001, p. 432 (Part I): '[A] melancholy man is that true Prometheus, which is bound to Caucasus; the true Tityus, whose bowels are still by a vulture devoured.'

beleven, want onze maatschappij is voor die afschaffing nog niet rijp; indien ze plaats had, zou men, vrees ik, de doodstraf weder moeten invoeren.³⁰

Modderman handhaafde de levenslange straf met 'bloedend hart, want in beginsel deugt zij niet'. Het politieke alternatief zou zijn geweest dat men de toentertijd pas afgeschafte doodstraf wederom had moeten invoeren, en daar was Modderman mordicus tegen. Toch is ook de levenslange gevangenisstraf géén humane straf – het blijft een straf die aan de veroordeelde de beschikkingsmacht over de rest van zijn leven, zijn resterende leef-tijd, ontnemt en daarin overeenkomt met de doodstraf en met permanente vormen van dwangarbeid en slavernij – vormen van bestraffing die vanwege hun onmenselijke aard wél allemaal afgeschaft zijn.

Ook een andere hervormingsgezinde geest op het terrein van het strafrecht, de achttiende-eeuwse Italiaanse verlichtingsdenker Beccaria, behandelt de levenslange straf slechts als een alternatief voor de doodstraf, waarvan ook Beccaria een fervent tegenstander was. Met de bedoeling om de doodstraf afgeschaft te krijgen, beargumenteert Beccaria in *Dei Delitti e delle Pene* (1764) dat de levenslange straf of dwangarbeid de mens veel harder raakt dan de doodstraf en daardoor ook afschrikwekkender werkt:

'[Z]eer talrijk zijn zij die de dood bezien met een rustige en bedaarde blik; sommigen uit fanatisme, anderen uit ijdelheid die bijna altijd de mens aan deze zijde van het graf begeleidt; anderen met wanhoop in een ultieme poging een einde te maken aan hun dagen en uit de ellende te willen ontsnappen; maar noch fanatisme, noch ijdelheid is bestand tegen ijzers en ketenen, tegen de stok, het juk, tegen een ijzeren kooi; de ellende van de wanhopige neemt daarmee geen einde, maar begint pas. Onze geest biedt meer weerstand aan geweld en aan extreme maar voorbijgaande pijnen dan aan tijd en verveling, die nooit ophouden.'³¹

Het venijn zit in de staart van dit citaat, waarin Beccaria scherp aangeeft dat door een levenslange straf degene die eraan wordt onderworpen geestelijk wordt gebroken, zij is letterlijk *geestdodend*, wat haar negatief onderscheidt van de doodstraf.³²

De zeventiende-eeuwse politieke filosoof John Locke heeft in zijn *Second Treatise of Government* (1689) scherp en schijnbaar zonder mededogen uiteengezet hoe de levenslange straf – bij Locke is dat een permanente staat van slavernij – zich conceptueel tot de doodstraf verhoudt:

'Wanneer iemand door een vergriep zijn recht op leven heeft verbeurd, door een daad die de dood verdient, dan mag degene jegens wie hij het verbeurd heeft (wanneer diegene hem in zijn macht heeft) het uitstellen om [dat leven] te nemen, en van hem gebruikmaken ten dienste van zichzelf, en hij brengt hem daarmee geen letsel toe. Want telkens wanneer hij vindt dat de ontberingen van zijn slavernij de waarde van zijn leven te boven gaan, is het in zijn eigen vermogen om, door weerstand te bieden aan de wil van zijn meester, de dood die hij verlangt over zich af te roepen.'³³

Zodra iemand zijn recht op leven prijsgeeft door een ernstig misdrijf te plegen, verdient hij daarmee de doodstraf, maar als die doodstraf wordt uitgesteld of zelfs helemaal niet meer wordt opgelegd of uitgeoefend, dan kan diegene, als het ware in de tussentijd, voor onbepaalde duur in slavernij gevangen worden gehouden; hij heeft zijn leven immers al prijsgegeven, aldus Locke. Mocht die toestand van slavernij of gevangenschap zo schrijnend worden *dat de ontberingen die hij ondergaat de waarde van zijn leven overtreffen*, dan zou hij iets kunnen ondernemen om te bereiken dat hij door zijn meester of bewaarder (alsnog) ter dood wordt gebracht.³⁴ De parallel met de ongemakkelijke vragen waarmee dit artikel begon, dringt zich hier op. Heeft de levenslanggestrafte recht op hulp bij de beëindiging van zijn leven, als hij aangeeft dat de ontberingen van zijn oneindige detentie de waarde van zijn leven overtreffen? Ik heb stellig de indruk dat de Nederlandse staat, mocht de overheid ertoe geneigd zijn om in dergelijke verzoeken te bewilligen, in dit lockeaanse schema zou belanden en dan dus *de facto* de doodstraf weer zou hebben ingevoerd.

30. H.J. Smidt (red.), *Geschiedenis van het Wetboek van Strafrecht. Volledige verzameling van regeeringsontwerpen, gewisselde stukken, gevoerde beraadslagingen, enz. Eerste Deel*, Haarlem: Tjeenk Willink 1891, p. 30-31.

31. C. Beccaria, *Over misdaden en straffen*, Den Haag: Boom juridisch 2016, p. 113 (par. XXVIII, 'Over de doodstraf') (*Dei delitti e delle pene* 1764, vertaald en toegelicht door S.A.M. Stolwijk). Zie over dit citaat ook J. Derrida, *Séminaire La peine de mort. Volume I (1999-2000)*, Parijs: Galilée 2012, p. 142 (derde sessie, 12 januari 2000): 'Je vous laisse apprécier ce passage; il vous montrera que le premier souci de Beccaria n'est pas un "principe", une bonté compatissante (...) ou le droit à la vie; c'est un souci d'efficacité dans le maintien de l'ordre.'

32. Zie over deze passage bij Beccaria ook Claessen 2019, p. 104.

33. J. Locke, *Two Treatises of Government* [1689], Cambridge: Cambridge University Press 2005, p. 284 (Second Treatise, par. 23): '[H]aving, by his fault, forfeited his own Life, by some Act that deserves Death; he to whom he has forfeited it, may (when he has him in his Power) delay to take it, and make use of him to his own Service, and he does him no injury by it. For whenever he finds the hardship of his Slavery out-weigh the value of his Life, 'tis in his Power, by resisting the Will of his Master, to draw on himself the Death he desires' (vertaling hoofdstekst – WV).

34. Omdat zelfmoord bij Locke is uitgesloten – men heeft bij Locke als vrij persoon niet de vrijheid het eigen leven, dat aan God blijft toebehooren, te beëindigen en een tot slaaf gemaakte heeft niet de vrijheid om zijn leven dat aan zijn meester toebehoort, te beëindigen; een gedachtegang die aan Thomas van Aquino (zie *Summa Theologiae*, 2A 2AE, Q. 64, A.5) is ontleend – rest de gevangene slaaf niet anders dan zich in een situatie te begeven waarin hij wellicht door zijn meester wordt gedood. Zie J.M. Dunn, *The Political Thought of John Locke. An Historical Account of the Argument of the 'Two Treatises of Government'*, Cambridge: Cambridge University Press 1975, p. 108-109; W.J. Veraart, 'Het slavernijverleden van John Locke. Naar een minder wit curriculum?', in: B.C. van Beers & I. van Domselaar (red.), *Homo Duplex. De dualiteit van de mens in recht, filosofie en sociologie. Liber amicorum voor Dorien Pessers*, Den Haag: Boom juridisch 2017, p. 223-225.

3. Niet kunnen sterven: de zaak Van den Bleeken

Een detentie die oneindig voortduurt *zonder* dat de overheid toestaat om dat leven desgewenst te laten beëindigen, leidt echter eveneens tot een impasse. Dat is de situatie van het niemandsland waarin de levenslanggestrafte het enerzijds niet verdient te leven, maar anderzijds ook niet in staat is om te sterven. Het *niet mogen leven* komt momenteel institutioneel tot uitdrukking in het beleid van de Nederlandse overheid om in de eerste vijftientig jaar van de detentie geen activiteiten aan te bieden die op re-integratie en op terugkeer in de samenleving zijn gericht. Illustratief, ook voor de actuele situatie, is de volgende passage uit een brief uit 2009 van toenmalig Minister van Justitie Hirsch Ballin (CDA) en staatssecretaris Albayrak (PvdA):

‘Omdat van terugkeer in de samenleving in principe geen sprake is, komen levenslanggestraften niet in aanmerking voor interventies die zijn gericht op het voorbereiden van een succesvolle terugkeer in de samenleving. Dit betekent dat voor de groep levenslanggestraften een andere benadering moet gelden.’³⁵

Het *niet kunnen sterven* komt onder meer naar voren in de dramatische zaak van de Belgische gedetineerde Van den Bleeken, aan wie wegens zijn psychische stoornis de maatregel internering werd opgelegd, de Belgische pendant van de Nederlandse tbs. Van den Bleeken zat al ruim dertig jaar vast voor meervoudig seksueel geweld en moord, toen zijn reeds langer bestaande euthanasieverzoek in 2014 in België leidde tot een felle maatschappelijke discussie. Toegeven aan de euthanasiewens zou volgens critici de verkeerde oplossing zijn voor een detentieregime waarin Van den Bleeken geen adequate behandeling en begeleiding had gekregen.³⁶ Naast verzoeken om euthanasie had Van den Bleeken ook vergeefs gevraagd om overplaatsing naar een tbs-kliniek in Nederland, waarin de zorg die hij nodig had wellicht wel had kunnen worden geboden. Zijn behandelend arts tot in 2014, Wim Distel-

mans, tevens hoogleraar palliatieve geneeskunde aan de Vrije Universiteit Brussel, had zijn euthanasieverzoek niet willen uitvoeren. ‘Zolang ik niet weet in welke mate iemands lijden veroorzaakt wordt door de aandoening, dan wel door de context [de detentieomstandigheden – WV], doe ik het niet. Er is geen weg terug’, verklaarde Distelmans in september 2014 in *De Morgen*.³⁷ Nog steviger had de Belgische *Ligue des Droits de l’Homme* zich uitgesproken, toen alles er nog op wees dat de euthanasie alsnog op 11 januari 2015 zou gaan plaatsvinden:

‘[Van den Bleekens] euthanasieverzoek is een rechtstreeks gevolg van het plichtsverzuim van de Belgische staat om voor mensen met psychische stoornissen te zorgen. Door te beknotten op de zorgfaciliteiten voor geïnterneerden, lijkt de Belgische staat een vorm van verkapte doodstraf te bevorderen.’³⁸

Ondanks toezeggingen en gedetailleerde voorbereidingen werd Van den Bleekens stervenswens echter toch niet gehonoreerd, naar verluidt omdat de arts die de euthanasie op 11 januari 2015 had zullen uitvoeren op het laatste moment weigerde zijn medewerking te verlenen.³⁹

Vanwege de structureel ondermaatse zorg en aandacht voor geïnterneerden (tbs’ers) is de Belgische staat door het Europees Hof voor de Rechten van de Mens in het afgelopen decennium opvallend vaak veroordeeld.⁴⁰ In het kader van dit artikel is de uitspraak in de zaak *De Donder en De Clippel/België* uit 2011 van bijzonder belang. Die zaak had betrekking op een psychisch gestoorde geïnterneerde die, verstoken van geestelijke verzorging, in een gewone gevangenis had vastgezeten, en daar een eind aan zijn leven had gemaakt. Door hem in deze voor zijn psychische gesteldheid ongeschikte omstandigheden vast te houden, hadden de Belgische autoriteiten volgens het Europees Hof ‘bijgedragen aan het risico dat Tom De Clippel zijn leven zou beëindigen’, en daarmee in-

35. Brief ‘Gratieprocedure en tenuitvoerlegging levenslange gevangenisstraf’ van de Minister en Staatssecretaris van Justitie van 16 oktober 2009, *Kamerstukken II* 2009/10, 32123-VI, 10, p. 2 (‘Dagprogramma’). Voor de huidige situatie, zie de al eerder aangehaalde toelichting op art. 4 Besluit Adviescollege Levenslanggestraften, 25 november 2016, *Stcrt.* 2016, 65356.

36. Zie F. Focquaert, S. Sterckx & H. Heimans, ‘Euthanasie voor geïnterneerde wekt onmetelijke schaamte’, *De Morgen* 17 september 2014; voorts S. Snacken e.a., ‘Life Imprisonment in Belgium: Current Human Rights Challenges’, in: D. van Zyl Smit & C. Appleton (red.), *Life Imprisonment and Human Rights*, Oxford: Hart Publishing 2016, p. 241-266.

37. F. van Garderen & A. de Boeck, ‘Distelmans over geïnterneerde die euthanasie mag plegen: “Slachtoffer van ziekte of beleid?”’, *De Morgen* 16 september 2014; zie ook L. Vervaeke, ‘Interview Wim Distelmans: “We gaan hier maatschappelijk gezien in de fout”’, *de Volkskrant* 5 januari 2015.

38. La Ligue des Droits de l’Homme, ‘Euthanasie de Frank Van Den Bleeken: vers l’institutionnalisation déguisée d’une nouvelle forme de peine de mort?’, persbericht januari 2015: ‘Sa demande d’euthanasie est le résultat direct des manquements de l’Etat Belge à son obligation de prise en charge des personnes souffrant de troubles mentaux. En désinvestissant les infrastructures de soins pour internés, l’Etat belge semble ainsi promouvoir une forme de peine de mort déguisée’ (vertaling – WV).

39. Zie J. Lippens, “Welke arts zal Frank nog willen helpen?” Kari Van den Bleeken: reconstructie van de geweigerde euthanasie van haar broer’, *Knack Magazine* 11 februari 2015; voorts L. Vervaeke, ‘Euthanasie Belgische tbs’er nabij’, *de Volkskrant* 5 januari 2015.

40. Zie bijvoorbeeld EHRM 30 juli 1998, 61/1997/845/1051 (*Aerts/België*); EHRM 2 oktober 2012, 22831/08 (*L.B./België*); EHRM 10 januari 2013, 43418/09 (*Claes/België*); EHRM 10 januari 2013, 43653/09 (*Dufoort/België*); EHRM 10 januari 2013, 53448/10 (*Swennen/België*); EHRM 9 januari 2014, 330/09 (*Van Meroye/België*); EHRM 9 januari 2014, 28785/11 (*Plaisier/België*); EHRM 9 januari 2014, 43733/09 (*Gelaude/België*); EHRM 9 januari 2014, 50658/09 (*Saadouni/België*); EHRM 9 januari 2014, 22283/10 (*Lankester/België*); EHRM 9 januari 2014, 43717/09 (*Moreels/België*); EHRM 3 februari 2015, 49484/11, 53703/11, 4710/12, 15969/12, 49863/12 en 70761/12 (*Smits e.a./België*); EHRM 3 februari 2015, 49861/12 en 49870/12 (*Vander Velde en Soussi/België*); EHRM 6 september 2016, 73548/13 (*W.D./België*). Zie in dit kader ook T. Vander Beken, ‘Strafrechtsbedeling en wetsovertreders met een psychiatrische stoornis’, in: C. Wittouck, K. Audenaert & F. Vander Laenen (red.), *Handboek forensische gedragswetenschappen*, Antwerpen/Apeldoorn: Maklu 2015, p. 31-51; voorts L. van de Winckel, *In welke mate komen de nieuwe interneringswet en het FPC Gent tegemoet aan de bezwaren van het pilotsarrest (EHRM W.D. tegen België)?* (masterscriptie Gent), Gent: Faculteit Economie en Bedrijfskunde 2017.

breuk gemaakt op zijn recht op leven, wat een schending van artikel 2 EVRM opleverde.⁴¹

De zaken *De Clippel* en *Van den Bleeken* maken duidelijk dat, wanneer de doodswens van mensen met psychiatrische problemen ontstaat in een dwangsituatie van detentie of internering waarin zij niet kunnen beschikken over toegang tot adequate geestelijke gezondheidszorg en begeleiding, hun recht op leven in het geding is. De staat kan dan medeverantwoordelijk worden gehouden voor hun zelfgekozen dood, omdat de uitzichtloosheid van de situatie waarin de stervenswens zich ontwikkelde, niet losgemaakt kan worden van het feit dat aan betrokkenen een op hun psychische gesteldheid toegesneden behandeling werd onthouden.⁴² Dat blijkt ook uit het vervolg van de zaak *Van den Bleeken*. Na nieuwe teleurstellingen⁴³ zou Frank Van den Bleeken sedert 2017 in een beter passend regime in het Belgische Bierbeek verkeren en blij zijn dat hij nog leeft.⁴⁴

Hoewel het in de zaken *Van den Bleeken* en *De Clippel* gaat om geïnterneerden die voor hun ernstige psychische problemen geen adequate behandeling kregen aangeboden, is de onderliggende problematiek verwant aan de situatie waarin Nederlandse levenslanggestraften verkeren. Ook daar leidt het ontbreken van perspectief – op vrijlating, op een actief en zinvol leven – tot een uitzichtloze situatie, die tot een doodswens aanleiding zou kunnen geven.⁴⁵ Het accommoderen van euthanasie of hulp bij zelfdoding zou er in een dergelijk geval op neerkomen dat de overheid de levensbeëindiging faciliteert van iemand, wiens wens tot sterven is ontstaan binnen de muren van een dwanginstelling waarin aan hem een levensperspectief (zelfs op de zeer lange termijn) doelbewust wordt onthouden.

Binnen de Nederlandse euthanasiepraktijk wordt het begrip ‘uitzichtloosheid’ medisch uitgelegd.⁴⁶ Volgens

de zorgvuldigheidseisen van de Regionale Toetsingscommissies Euthanasie is er sprake van uitzichtloosheid als ‘de ziekte of aandoening die het lijden veroorzaakt niet te genezen is en het ook niet mogelijk is om de symptomen zodanig te verzachten dat daardoor de ondraaglijkheid verdwijnt’.⁴⁷ In de ‘Richtlijn levensbeëindiging op verzoek bij patiënten met een psychische stoornis’ wordt ‘uitzichtloos lijden’ in verband gebracht met ‘een ontbrekend redelijk behandelperspectief bij deze specifieke patiënt’.⁴⁸ Zorgvuldig handelen betekent echter ook dat de arts ‘met de patiënt tot de overtuiging is gekomen dat er voor de situatie waarin deze zich bevond geen redelijke andere oplossing was’.⁴⁹ Terwijl in de zaken *Van den Bleeken* en *De Clippel* alternatieve behandelopties beschikbaar waren die echter binnen de penitentiaire situatie waarin deze geïnterneerden zich bevonden waren geblokkeerd, speelt bij levenslanggestraften die met psychische aandoeningen kampen het ontbreken van een geloofwaardig perspectief op vrijlating als onderdeel van hun ‘situatie’ een belangrijke rol. In hoeverre moet of mag een arts zich neerleggen bij dergelijke institutionele omstandigheden die het psychisch welbevinden van de patiënt in hoge mate kunnen beïnvloeden?⁵⁰ In mei 2018 kwam deze problematiek in Nederland in het nieuws, toen bleek dat een tbs’er een euthanasieverzoek had ingediend via de Levenseindekliniek omdat hij naar een longstayafdeling binnen de tbs-instelling zou worden overgeplaatst. De betrokken psychiater had het verzoek echter niet ingewilligd, en een woordvoerder van de Stichting Levenseindekliniek liet in het *Algemeen Dagblad* weten dat ‘in algemene zin (...) alleen het niet willen ondergaan van longstay of levenslang geen grond voor euthanasie kan zijn’. De advocaat van de tbs’er pleitte in

41. Zie EHRM 6 december 2011, 8595/06 (*De Donder en De Clippel/België*), par. 81-82: ‘81. En d’autres termes, Tom De Clippel n’aurait jamais dû se trouver dans les quartiers ordinaires d’un établissement pénitentiaire. 82. Selon la Cour, en procédant de la sorte, à la marge de règles de droit interne définies précisément pour garantir à des personnes particulièrement vulnérables du fait de la défaillance de leur santé mentale les conditions que réclame leur état, les autorités ont contribué au risque que Tom De Clippel mette fin à ses jours. Ainsi, par définition, elles n’ont pas fait ce que l’on pouvait raisonnablement attendre d’elles pour prévenir ce risque, méconnaissant par là-même l’article 2 de la Convention’ (cursivering – WV).

42. Over de verantwoordelijkheid van de arts in dit verband, zie K. Devolder, ‘Euthanasia for Detainees in Belgium. The Case of Frank Van Den Bleeken’, *Cambridge Quarterly of Healthcare Ethics* 2016/25, p. 384-394. Volgens Devolder is de vraag naar ‘medeplichtigheid’ van de arts in dergelijke situaties complex. Ofschoon Devolder zelf het meewerken aan een euthanasieverzoek zoals in de zaak Van den Bleeken voor een behandelend arts juridisch en moreel toelaatbaar acht, stipt zij aan het slot van haar artikel de mogelijkheid aan (Devolder 2016, p. 392) ‘that acceding to [Van den Bleeken]’s request would set Belgium on a slippery slope toward the routine euthanasia of prisoners – some sort of death sentence on demand.’ Juist op dat punt gaat zij vervolgens helaas niet nader in.

43. Zie L. Vervaeke, ‘Tbs’er met doodswens in hongerstaking in België’, *de Volkskrant* 28 april 2015, p. 8.

44. Zie S. van Poucke, ‘Geens over geïnterneerde Van den Bleeken: “Ik wist dat het hem niet slecht ging in Bierbeek”’, nieuwsbericht VRT Nieuws, 27 november 2017.

45. Zie (naar aanleiding van de zaak *Van den Bleeken*) H. Meijer & A. van Soest, ‘Verlangen naar de dood achter Nederlandse tralies’, *Nederlands Dagblad* 10 januari 2015; voorts de berichtgeving over de zelfmoord – op de dag nadat hij een levenslange gevangenisstraf kreeg opgelegd – van Lau G. in de EBI in Vught, zie J. Emonts & M. van Kampen, ‘Hoe Lau zijn eigen afscheid regisseerde’, *De Limburger* 4 juni 2016.

46. E. Pans, *De normatieve grondslagen van het Nederlandse euthanasierecht*, Nijmegen: Wolf Legal Publishers 2006, p. 92, 232-233.

47. Zoals gepubliceerd op de website van de Regionale Toetsingscommissies Euthanasie: www.euthanasiecommissie.nl/zorgvuldigheidseisen/uitzichtloos-en-ondraaglijk (geraadpleegd 1 maart 2019).

48. Zie de uitleg bij ‘uitzichtloos en ondraaglijk lijden’ in de Richtlijn levensbeëindiging op verzoek bij patiënten met een psychische stoornis.

49. Op grond van artikel 2 lid 1 sub d Wet toetsing levensbeëindiging op verzoek en hulp bij zelfdoding.

50. Zie M. Buijsen, ‘Communicating Concerns. Reviewing the Review Procedure in Dutch Euthanasia Law’, *Cambridge Quarterly of Healthcare Ethics* 2016/25, p. 395-403, op p. 397: ‘During certain periods [severely depressed] patients may be very capable of coming to a well-considered decision for suicide. But when is such a death wish sustained over time? How voluntary is the request for assisted suicide of a patient who was involuntarily admitted to a psychiatric hospital?’ Hoewel Buijsen er niet specifiek op ingaat, is deze zorg óók van toepassing op mensen die op longstayafdelingen van tbs-instellingen verblijven en op de situatie van levenslanggestraften in Nederlandse gevangenissen.

hetzelfde artikel voor meer perspectief op vrijlating voor tbs'ers.⁵¹

Het ongemak rond euthanasieverzoeken van mensen die in geïnstitutionaliseerde uitzichtloze situaties verkeren of daarin dreigen te geraken, weerspiegelt zich deels in de bezwaren die in 2016 door de Adviescommissie Voltooid Leven tegen legalisering van hulp bij zelfdoding in het geval van 'voltooid leven' naar voren werden gebracht.⁵² In het rapport dat deze 'commissie van wijzen' in opdracht van de Ministers van Volksgezondheid, Welzijn en Sport en van Veiligheid en Justitie uitbracht, vroeg zij indringend aandacht voor de aantrekkingskracht die de dood als wenkend perspectief kan hebben op mensen:

'(...) die naar hun aard of situatie toch al kwetsbaar zijn en vaak ook afhankelijk van de hulp van anderen. Zij hebben recht op bescherming tegen de druk of de verleiding om te kiezen voor levensbeëindiging. Het recht om er te zijn geldt onverkort voor wie er is.'⁵³

Volgens de commissie heeft de overheid 'een eigen verantwoordelijkheid tot bescherming van het leven als publiek belang'⁵⁴ en zou een situatie waarin hulp bij zelfdoding zonder medische grondslag gelegaliseerd zou worden, het risico in zich dragen 'dat mogelijke alternatieven om het lijden te verlichten niet meer voldoende aan bod komen'.⁵⁵ Dit geldt, aldus de commissie, in bijzondere mate voor diegenen die extra kwetsbaar zijn omdat zij niet goed voor zichzelf kunnen zorgen, zoals 'demente bejaarden, verstandelijk gehandicapten en psychiatrische patiënten'.⁵⁶ Vergelijkbare zorgen met betrekking tot demente en psychiatrische patiënten zijn recentelijk ook in het kader van de ruimere toepassing van de euthanasiewetgeving pregnant naar voren gebracht.⁵⁷

Hoewel zij verwees naar de zaak *Van den Bleeken*,⁵⁸ ging de Adviescommissie Voltooid Leven niet expliciet in op de precare positie van degenen die zich in een volkomen afhankelijkheidsrelatie van de overheid bevinden, zoals tbs'ers en levenslanggestraften. Zoals hierboven werd

aangegeven, kunnen juist deze twee groepen geraken in limietsituaties waarin nagenoeg elk levensperspectief ontbreekt en de dood zich kan presenteren als een uitvlucht, een 'weg naar de vrijheid', in de eerder aangehaalde woorden van Seneca. Een overheid die in die situaties van geïnstitutionaliseerde uitzichtloosheid meewerkt aan de beëindiging van leven, maakt inbreuk op de beschermwaardigheid ervan, ook al wordt de wens tot sterven door degene die het betreft expliciet en persistent geuit.⁵⁹ Een dergelijke 'doodstraf op verzoek' ('exécution suicidaire', in de woorden van Derrida⁶⁰) geeft aanleiding tot collectieve schaamte.⁶¹ De impasse die vervolgens ontstaat – die van het niet mogen leven en niet kunnen sterven – zal op een andere wijze geadresseerd moeten worden.⁶²

4. Licht tussen vonnis en tenuitvoerlegging

De impasse van het niet mogen leven en niet kunnen sterven komt terug in de mythe van Sisyphus, die door de Olympische goden werd veroordeeld tot een oneindige cyclische straf waaruit geen ontsnappen meer mogelijk was. Het verhaal inspireerde Camus tot het schrijven van een opstel, waarin hij in de eerste zin de zelfmoord het enig werkelijk ernstige filosofische probleem noemde.⁶³ Camus vraagt zich in zijn opstel af hoe je in een ogenschijnlijk absurde, uitzichtloze situatie toch nog betekenis kunt geven aan je leven.⁶⁴ Dat is een *positieve vraag* die ons aanmoedigt om Seneca's lokroep te negeren en niet mee te gaan in zijn perspectief op een waardig zelfgekozen levenseinde, maar op zoek te blijven gaan naar zingeving in dit leven, in een concrete situatie van zinloosheid. Dit vanuit de grondgedachte dat in een menselijke rechtsorde mensen nooit volledig kunnen worden afgeschreven, ook niet als ze vreselijke dingen deden, waarvoor zij de symbolisch zwaarste straf kregen.

Die gedachte, die erop neerkomt dat er licht moet kunnen schijnen tussen de veroordeling tot de zwaarste straf en de daadwerkelijke tenuitvoerlegging van die straf, is diep geworteld in de rechtsgeschiedenis. Beroemd is bijvoorbeeld een passage uit de Talmud, waarin een gerechtshof

51. H. Graat, 'Tbs'er (42) vraagt om euthanasie, Levenseindekliniek weigert', *Algemeen Dagblad* 5 mei 2018.

52. P. Schnabel e.a., *Voltooid leven. Over hulp bij zelfdoding aan mensen die hun leven voltooid achten*, Den Haag: Adviescommissie Voltooid Leven 2016, p. 34: 'Het gaat om mensen die veelal op leeftijd zijn die naar hun eigen oordeel geen levensperspectief meer hebben en die als gevolg daarvan een persisterende, actieve doodswens ontwikkeld hebben.'

53. Schnabel e.a. 2016, p. 141 (cursivering – WV).

54. Schnabel e.a. 2016, p. 141.

55. Schnabel e.a. 2016, p. 174.

56. Schnabel e.a. 2016, p. 141.

57. B. Chabot, *De weg kwijt. De zorgelijke staat van de euthanasiewet*, Amsterdam: Nijgh & Van Ditmar 2017.

58. Schnabel e.a. 2016, p. 104.

59. Vgl. de hierboven eerder aangehaalde passage uit de Kamerbrief met kabinetsreactie en visie Voltooid Leven, 12 oktober 2016, p. 6.

60. Over de logica van de doodstraf als een 'exécution suicidaire', zie J. Derrida, *Séminaire La peine de mort. Volume II (2000-2001)*, Parijs: Galilée 2015, p. 101 (derde sessie, 10 januari 2001).

61. Focquaert, Sterckx & Heimans 2014.

62. De Adviescommissie Voltooid Leven adviseerde de betrokken bewindslieden af te zien van een wettelijke regeling ter legalisering van hulp bij zelfdoding in het geval van 'voltooid leven', en zich te voegen naar de mogelijkheden en beperkingen van de bestaande euthanasiewetgeving. Het toenmalige kabinet negeerde dat advies, blijkens de reeds geciteerde kabinetsbrief van 12 oktober 2016. Begin 2017 diende het Tweede Kamerlid Pia Dijkstra (D66) een initiatiefwetsvoorstel in, dat hulp bij levensbeëindiging van ouderen onder bepaalde condities legaal maakt (Voorstel van wet van het lid Pia Dijkstra houdende toetsing van levenseindebegeleiding van ouderen op verzoek).

63. A. Camus, *Le mythe de Sisyphe. Essai sur l'absurde* [1942], Parijs: Gallimard 2016.

64. Camus 2016, p. 168 (hoofdstuk 4, laatste zin): 'Il faut imaginer Sisyphe heureux.'

dat eens in de zeven jaar – of zelfs eens in de zeventig jaar – een doodvonnis laat voltrekken, moorddadig wordt genoemd.⁶⁵ Gegeven het uitgangspunt dat het aardse streven naar gerechtigheid per definitie imperfect en ontoereikend is, wordt de tenuitvoerlegging van een abso-luut en onomkeerbaar vonnis als een doodvonnis voor mensen hoogst problematisch. In een reflectie op deze passage schreef de twintigste-eeuwse Joodse denker Gershom Scholem in een van zijn dagboeken:

‘De gerechtigheid staat toe om [tot de dood] te veroorde-len, maar niet om het doodvonnis te voltrekken, en juist daarom wordt [in de Talmoed] terugwerkend het vonnis zelf door verzwareningen [door irreële juridische eisen aan de bewijsvoering te stellen – WV⁶⁶] praktisch onmogelijk gemaakt. Maar het idee is steeds dit: het vonnis is moge-lijk, de voltrekking is (voor mensen) niet mogelijk. Het Godsoordeel [*Gottesurteil*] kan gedefinieerd worden als het vonnis dat zijn eigen voltrekking is.’⁶⁷

Bij Scholem maakt de onvolmaaktheid van het menselijk streven naar gerechtigheid de kloof tussen het doodvonnis en zijn tenuitvoerlegging onoverbrugbaar. Op de nood-zaak van een scherpe scheiding tussen vonnis en tenuit-voerlegging wijst ook Franz Kafka’s verhaal ‘In de straf-kolonie’ uit 1914. In dat verhaal berust de wreedheid van een door mensen gemaakte, straffende machine op het feit dat in dit ‘eigenaardig apparaat’ de bekendmaking van het vonnis⁶⁸ *volstrekt identiek is aan* zijn fysieke vol-trekking: de naalden die de woorden van het vonnis ‘in-scriberen’ in het lichaam van de veroordeelde veroorzaken uiteindelijk zijn dood.⁶⁹

Een vergelijkbare gedachtegang, dat het rechterlijk vonnis niet identiek is aan, maar juist gemitigeerd moet kunnen worden ten tijde van de tenuitvoerlegging, ligt ook aan het gratierecht ten grondslag. In haar proefschrift *Recht door gratie*, over gratie bij doodslagen en andere delicten in de zestiende eeuw in Vlaanderen, Holland en Zeeland, legt Marjan Vrolijk uit dat de gratiepraktijk in de zestien-de eeuw moet worden begrepen als een *juridische nuan-*

cering van en aanvulling op de ‘rigueur’ van het rechter-lijk oordeel:

‘Gratie voor doodslag werd gegeven op juridische gron-den en niet louter uit barmhartigheid of willekeur. Het gratierecht bij doodslag had ten opzichte van het vigeren-de strafrecht een aanvullend en nuancerend karakter. Er werd gekozen voor gratie in plaats van een streng hante-ren van de “rigueur van justitie”. Hoewel het gratiëren qua procedure extra-judicieel was, was het wel zuiver juridisch.’⁷⁰

Precies deze fundering van het gratierecht vindt onder-steuning in het werk van de twintigste-eeuwse Frans-Joodse filosoof Emmanuel Levinas. Bij Levinas is de libe-rale democratie een staatsbestel waarin gerechtigheid primair bestaat als een utopische aspiratie, met als gevolg dat de dragende instituties daarbinnen nooit rechtvaardig genoeg kunnen zijn.⁷¹ Anders dan overheidsinstellingen binnen autoritaire regimes die weinig tot geen kritiek kunnen verdragen op hun werkwijze, zijn democratisch-liberale instituties doorgaans juist wél bereid hun eigen imperfecties te erkennen en zich bloot te stellen aan diver-se vormen van (zelf)correctie, controle en kritiek. Men-senrechten begrijpt Levinas in dit verband als een buiten-statelijke toetssteen, die statelijke instituties eraan helpt herinneren dat het streven naar een rechtvaardige, mense-lijke samenleving nimmer voltooid is, maar altijd voor verbetering vatbaar.⁷²

Tegen deze achtergrond gaat Levinas ook in op de noodzakelijke scheiding tussen vonnis en tenuitvoerleg-ging. Het rechterlijk vonnis beantwoordt aan het ideaal van een onpartijdige toepassing van algemene, voor iedereen gelijkelijk geldende regels. Daarmee correspon-deert het beeld van Vrouwe Justitia als een rechtvaardige rechter die geblinddoekt, zonder aanzien des persoons, recht doet. De opdracht om recht te doen zonder aanzien des persoons betekent voor Levinas dat de rechter nooit *volledig*⁷³ rekening kan – zelfs niet mag – houden met de particuliere omstandigheden van degene die wordt be-recht. De noodzakelijke ‘rigueur’ (strengheid, hardheid)

65. Misjna Makkot 1:10. Zie voor de achtergrond en receptie van deze passage B.A. Berkowitz, *Execution and Invention: Death Penalty Discourse in Early Rabbinic and Christian Cultures*, Oxford: Oxford University Press 2006; Ch.T. Halberstam, *Law and Truth in Biblical and Rabbinic Literature*, Bloomington: Indiana University Press 2010.

66. De gevolgde gedachtegang is hier: als een vonnis door bewijsproblemen in de praktijk niet kan worden opgelegd, kan het ook niet worden voltrokken.

67. G. Scholem, *Tagebücher, nebst Aufsätzen und Entwürfen bis 1923. 2. Halbband: 1917-1923*, Frankfurt: Jüdischer Verlag 2000, p. 337-338: ‘Die Gerechtigkeit erlaubt zu urteilen, aber nicht, das Todesurteil zu vollstrecken, und eben darum wird rückwirkend praktisch das Urteil selbst durch Erschwerungen unmöglich gemacht. Aber die Idee ist eben immer die: Das Urteil ist möglich, die Vollstreckung ist (Menschen) nicht möglich. Das Gottesurteil kann definiert werden als das Urteil, das seine eigene Vollstreckung ist’ (vertaling hoofdstuk – WV). Deze passage wordt ook aangehaald in E. Jacobson, *Metaphysics of the Profane: The Political Theology of Walter Benjamin and Gershom Scholem*, New York: Columbia University Press 2003 (hoofdstuk 5, noot 112).

68. Het vonnis heeft in het verhaal de vorm van het gebod dat de veroordeelde zou hebben overtreden (‘Eert uw superieuren!’), en doet daarin aan een strafregel denken.

69. F. Kafka, *Een hongerkunstenaar en andere verhalen*, Amsterdam: Querido 1972, p. 87-113.

70. M. Vrolijk, *Recht door gratie. Gratie bij doodslagen en andere delicten in Vlaanderen, Holland en Zeeland (1531-1567)*, Hilversum: Verloren 2014, p. 451-452.

71. Zie F. Poirié, *Emmanuel Lévinas. Qui êtes-vous?*, Lyon: La Manufacture 1987, p. 118 (interview met Levinas door de auteur); voorts E. Levinas, ‘The Other, Utopia, and Justice’ [1988], in: J. Robbins (red.), *Is It Righteous to Be? Interviews with Emmanuel Levinas*, Stanford: Stanford University Press 2001, p. 207.

72. Poirié 1987, p. 119.

73. Uiteraard houdt de rechter wel rekening met de persoon van de verdachte en de bijzondere omstandigheden, bijvoorbeeld als het gaat om de schuldvraag en bij het bepalen van de strafmaat. Het punt van Levinas is echter dat de rechter niet *volledig* recht kan doen aan de persoon van de justitiabele, vanuit zijn opdracht om algemene regels toe te passen op steeds unieke mensen en situaties.

van het rechterlijk oordeel als een deels ‘geblindeerde’ toepassing van algemene regels, kan in zijn consequenties echter tot nieuw onrecht leiden in het particuliere geval.⁷⁴

In deze context wijst Levinas erop dat het streven naar gerechtigheid, op het moment dat het rechterlijk vonnis is uitgesproken, nog niet is voltooid. Nadat het vonnis in kracht van gewijsde is gegaan, bestaat er nog steeds een persoonlijke opdracht voor eenieder – in het bijzonder voor diegenen die, direct of indirect, bij de tenuitvoerlegging van het vonnis zijn betrokken – om te bezien of er termen zijn om ‘deze rigueur van de altijd rigoureuze rechtspraak’ te verzachten of te corrigeren.⁷⁵ Levinas merkt daarbij op, dat het in deze fase van de rechtsbedeling juist wél mogelijk is om onverkort acht te slaan op de uniciteit van de persoon van de veroordeelde en zijn bijzondere situatie.⁷⁶

Wat zowel Levinas in zijn filosofische beschouwingen als Vrolijk in haar rechtshistorische studie laat zien, is dat de opdracht om mildheid te betrachten in de fase van tenuitvoerlegging als een correctie op de strengheid van het vonnis, een volwaardig onderdeel uitmaakt van het streven naar een rechtvaardige en evenwichtige rechtsbedeling. Het gratierecht en -beleid mag in dat kader niet gebaseerd zijn op willekeur of incidentele uitingen van mededogen, maar vormt een belangrijke juridische aanvulling op en nuancering van de rechtstoepassing die eraan voorafging.⁷⁷ Die conceptie is nauw verbonden met de liberaal-democratische rechtsstaat, waarbinnen het streven naar gerechtigheid nooit ‘af’ is, ook niet nadat de rechter uitspraak heeft gedaan en de zwaarste straf oplegde die in ons rechtsbestel bestaat. De opvatting dat de veroordeling tot een levenslange straf *dwingend* zou moeten leiden tot een levenslange tenuitvoerlegging van

die straf, verdraagt zich niet met de conceptie van een rechtsbedeling waar in de mogelijkheid van (zelf)correctie, matiging en herziening noodzakelijkerwijs is voorzien. Interessant is dat de hier geschetste ‘liberaal-democratische’ benadering bevestiging vindt in de uitspraak door de Grote Kamer van het Europees Hof voor de Rechten van de Mens in 2016 in de zaak *Murray*, waarin Nederland werd veroordeeld wegens schending van artikel 3 EVRM (het verbod op een inhumane of vernederende behandeling of bestraffing). Nederland werd in deze uitspraak door het Hof verweten aan de levenslanggestrafte James Murray, die al meer dan dertig jaar gevangenzat, geen serieuze kans op matiging van zijn straf te hebben geboden. Murray werd binnen het Koninkrijk der Nederlanden (de zaak speelde op de Antillen) gevangengehouden in een cirkel: hem werd enerzijds een adequate behandeling voor zijn ernstige psychische problemen onthouden, anderzijds werd hem feitelijk uitzicht op reductie van zijn straf ontzegd *met een beroep op zijn zorgwekkende psychische gesteldheid*.⁷⁸ Het bieden van een eerlijk perspectief op vrijlating kan echter niet bestaan zonder dat er al in de gevangenis tijdig met op re-integratie en resocialisatie gerichte activiteiten wordt begonnen, mét specifieke aandacht en zorg voor de geestelijke en lichamelijke gesteldheid van de gedetineerde als uniek persoon.

Het bieden van een geloofwaardig perspectief op vrijlating hoeft niet per definitie te betekenen dat een levenslanggestrafte ooit vrijkomt.⁷⁹ Het betekent wel dat de eerder

74. Poirié 1987, p. 118-119; E. Levinas, ‘In the Name of the Other’ [1990], in: J. Robbins (red.), *Is It Righteous to Be? Interviews with Emmanuel Levinas*, Stanford: Stanford University Press 2001, p. 193-194. Dezelfde gedachte is te vinden in het werk van de twaalfde-eeuwse Joodse denker Moses Maimonides, *The Guide for the Perplexed*, New York: Dover Publications 1956, p. 329 (deel III, hoofdstuk XXXIV): ‘The Law is based on the ordinary condition of man’: ‘[L]aws cannot like medicine vary according to the different conditions of persons and times; whilst the cure of a person depends on his particular constitution at the particular time, the divine guidance contained in the Law must be certain and general, although it might be effective in some cases and ineffective in others. If the Law depended on the varying conditions of man, it would be imperfect in its totality, each precept being left indefinite.’

75. Poirié 1987, p. 119 (interview met Levinas door de auteur): ‘[D]ans l’État, où les lois fonctionnent dans leur généralité, où les verdicts sont prononcés dans le souci de l’universalité, une fois la justice dite, il y a encore pour la personne en tant qu’unique et responsable, la possibilité ou l’appel de trouver quelque chose qui va réviser cette rigueur de la justice toujours rigoureuse. Adoucir cette justice, entendre cet appel personnel, c’est le rôle de chacun.’ Het is moeilijk hier niet óók te denken aan Aristoteles’ notie van billijkheid (‘epikeia’) als correctie op strikte rechtvaardigheid, zie bijvoorbeeld M. Nussbaum, ‘Equity and Mercy’, *Philosophy & Public Affairs* 1993, afl. 22, p. 93: ‘Aristotle’s solution to the dilemma is to define equity as a kind of justice, but as a kind that is superior to and frequently opposed to another sort, namely strict legal justice (...). Equity may be regarded as a “correcting” and “completing” of legal justice.’

76. Levinas, ‘The Other, Utopia, and Justice’ 2001, p. 207: ‘This after-verdict, with its possibilities of mercy, still fully belongs – with full legitimacy – to the work of justice. On the condition, however, that the death penalty no longer belongs to [the categories of] justice?’; Levinas, ‘In the Name of the Other’ 2001, p. 194: ‘Charity can accomplish a lot, even after a rigorous justice has been passed. Since justice constantly has a bad conscience, the demand of charity which precedes it, remains and beckons it. And justice, the justice that deserves its name, does not forget that the law is perfectible. It leaves open the possibility of a revision of a judgment once pronounced.’ Zie voorts, ook over het Talmoed-traktaat Rosj Hasjanah 17b-18a, dat Levinas hier als inspiratie dient: M.L. Morgan, *Levinas’s Ethical Politics*, Bloomington: Indiana University Press 2016, p. 6-10.

77. Vrolijk 2014, p. 451-452, in het eerder aangehaalde citaat.

78. EHRM 26 april 2016, 10511/10 (*Murray/Nederland*), par. 125: ‘[T]he Court finds that the lack of any kind of treatment (...) meant that, at the time the applicant lodged his application with the Court, any request by him for a pardon was in practice incapable of leading to the conclusion that he had made such significant progress towards rehabilitation that his continued detention would no longer serve any penological purpose.’

79. Het kan bijvoorbeeld zijn dat een levenslanggestrafte een gevaar voor anderen blijft vormen en om die reden, ook na toetsing, niet zal vrijkomen. Zie in deze zin EHRM 9 juli 2013, 66069/09, 130/10 en 3896/10 (*Vinter e.a./Verenigd Koninkrijk*), r.o. 108: ‘[T]he Court would emphasise that no Article 3 issue could arise if, for instance, a life prisoner had the right under domestic law to be considered for release but was refused on the ground that he or she continued to pose a danger to society. This is because States have a duty under the Convention to take measures for the protection of the public from violent crime and the Convention does not prohibit States from subjecting a person convicted of a serious crime to an indeterminate sentence allowing for the offender’s continued detention where necessary for the protection of the public.’

geschetste (mensonwaardige)⁸⁰ impasse van het niet mogen leven en niet kunnen sterven kan worden doorbroken door daadwerkelijk uitzicht te verschaffen op een zinvol leven – in plaats van op een waardig levenseinde, waarvan in de vorige paragraaf sprake was. Met de inwerkingtreding van het Besluit Adviescollege Levenslanggestraften (per 1 maart 2017)⁸¹ is het gratiebeleid ten aanzien van Nederlandse levenslanggestraften transparanter gemaakt en juridisch steviger ingebed. Wat dit concreet gaat betekenen voor hun situatie in detentie en hun perspectief op vrijlating staat echter nog te bezien.⁸²

5. Tegen de zinloosheid (slot)

De opdracht om mildheid betrachten in de fase van tenuitvoerlegging van de straf, als correctie op de onvermijdelijke hardheid van het rechterlijk oordeel, is door Levinas ook wel omschreven als barmhartigheid ('charity' of 'mercy').⁸³ Interessant is dat barmhartigheid óók 'het morele zwaartepunt' vormt van het Nederlandse euthanasierecht.⁸⁴ Daar is barmhartigheid verbonden met de 'plicht van de arts om ondraaglijk en uitzichtloos lijden te verlichten'.⁸⁵ Deze 'plicht tot barmhartigheid' vormt het dragend beginsel achter de Wet toetsing levensbeëindiging op verzoek en hulp bij zelfdoding (WTL) uit 2001, waardoor de Nederlandse euthanasiepraktijk geschaagd wordt.⁸⁶ Dit artikel kan ook als een kritische reflectie op deze twee vormen van barmhartigheid worden gelezen, waarbij de ene, bijzondere vorm – gericht op levensbeëindiging om ondraaglijk en uitzichtloos lijden te verlichten – geen alternatief kan bieden voor die andere vorm die gericht is op een milde tenuitvoerlegging van straffen, met als ondergrens dat daaraan een geloofwaardig perspectief op vrijlating, op zinvol leven, niet mag ontbreken. Een barmhartige arts zou, in andere woorden, nooit het sluitstuk mogen vormen van een situatie die zelf structureel onbarmhartig is, omdat de mensen die daarin verkeren, door beleid of door gebrek aan aandacht, medemenselijkheid of middelen, niet de juiste behandeling of zorg krijgen. Juist op dit punt staat de levenslanggestrafte niet alleen.⁸⁷

Het bieden van een perspectief op vrijlating (het *prospect of release* van Vinter)⁸⁸ is een manier om het niemandsland tussen dood en leven van de levenslanggestrafte open te breken en uiteindelijk te voorkomen dat je, zoals Hans Waldeck zegt, 'een levenslange straf niet overleeft'.⁸⁹ Toch heeft zo'n *prospect of release* geen zin als die niet zou zijn gekoppeld aan een geïnstitutionaliseerd geloof in de mogelijkheid van menselijke transformatie en – op re-integratie gerichte – persoonlijke groei, iets waaraan al binnen de gevangensismuren, vanaf het moment van binnenkomst, zou moeten worden gewerkt. Aldus bestrijdt men de gedachte dat het leven van de levenslanggestrafte al 'afgeschreven' of 'voltooid' zou zijn, want het is vooral deze gedachte die de levenslange straf kan doen uitmonden in een impliciete 'doodstraf op verzoek'.

Ik wil eindigen in de zeventiende eeuw, een tijd waarin er, in bepaalde opzichten, vrijer en vrolijker werd geleefd en gedacht dan nu. Hoe creëer je betekenis in een toestand van uitzichtloosheid?⁹⁰ Je moet je brein voortdurend blijven voeden met indrukken en ideeën.⁹¹ De beroemdste levenslanggestrafte uit de vaderlandse geschiedenis, de geleerde jurist en humanist Hugo de Groot, gebruikte daarvoor een boekenkist, die hem tijdens zijn gevangenschap in Loevestein in staat stelde vanaf dag één aan zijn persoonlijke ontwikkeling en resocialisatie te werken, dankzij de talrijke handschriften die erin werden aangevoerd. Totdat hij er zelf in kroop, en zo levend wist te ontsnappen.⁹² Het beeld van de boekenkist als bibliotheek én ontsnappingsroute kan misschien helpen om anders over het leven in langdurige detentie na te denken en inspireren tot een herijking en verrijking van het huidige detentiebeleid.

Robert Burton, ten slotte, geeft in zijn *magnum opus* tips over het tegengaan van melancholie – de geestestoestand die, zoals gezegd, met de toestand van langdurige gevangenschap heel veel gemeen heeft. 'I write of melancholy,

80. Zie EHRM 26 april 2016, 10511/10 (*Murray/Nederland*), r.o. 101 (onder verwijzing naar zijn uitspraak in *Vinter*): 'it would be incompatible with human dignity – which lay at the very essence of the Convention system – forcefully to deprive a person of his freedom without striving towards his rehabilitation and providing him with the chance to regain that freedom at some future date' (cursivering – WV).

81. Besluit van de Staatssecretaris van Veiligheid en Justitie van 25 november 2016, houdende de instelling van een Adviescollege Levenslanggestraften (Besluit Adviescollege Levenslanggestraften), BWBR0038779.

82. De opstelling van de Minister voor Rechtsbescherming is in dit opzicht niet bemoedigend en heeft tot vragen in de Tweede Kamer geleid. Zie de vragen van het lid Groothuizen (D66) aan de Minister voor Rechtsbescherming over levenslang gestraften (ingezonden 7 februari 2019), 2019Z02390.

83. Levinas, 'The Other, Utopia, and Justice' 2001, p. 207; Levinas, 'In the Name of the Other' 2001, p. 194.

84. Pans 2006, p. 274.

85. Pans 2006, p. 215.

86. Pans 2006, p. 215-279; G.A. den Hartogh, 'Het Nederlandse euthanasierecht: is barmhartigheid genoeg?', *TvGR* 2007, afl. 3, p. 180-198.

87. Chabot 2017.

88. EHRM 9 juli 2013, 66069/09, 130/10 en 3896/10 (*Vinter e.a./Verenigd Koninkrijk*), r.o. 114: 'Indeed, there is also now clear support in European and international law for the principle that all prisoners, including those serving life sentences, be offered the possibility of rehabilitation and the prospect of release if that rehabilitation is achieved.'

89. Zie K.J.J. Waldeck, 'Een levenslange straf overleef je niet', in: W.F. van Hattum e.a. (red.), *Levenslang. Bijdragen aan en naar aanleiding van het Symposium Levenslang, 6 april 2018 te Groningen*, Zutphen: Uitgeverij Paris 2019, p. 37-38.

90. Zie in dit verband ook R.J.P. Rijnders, 'De effecten van opsluiting zonder perspectief', in: W.F. van Hattum e.a. (red.), *Levenslang. Bijdragen aan en naar aanleiding van het Symposium Levenslang, 6 april 2018 te Groningen*, Zutphen: Uitgeverij Paris 2019, p. 65-69.

91. Zie Burton 2001, p. 20 (Preface): 'There is no greater cause of melancholy than idleness, no "better cure than business".'

92. Zie H.J.M. Nellen, *Hugo de Groot. Een leven in strijd om de vrede 1583-1645*, Amsterdam: Uitgeverij Balans 2007, p. 252-260.

by being busy to avoid melancholy', schrijft hij bijvoorbeeld.⁹³ Schrijven over je lot is een remedie.⁹⁴ Een andere tip die Burton geeft is goede voeding,⁹⁵ en vooral *exercise*, door fysieke arbeid – bijvoorbeeld door sport⁹⁶ of wandelen⁹⁷ – maar ook door geestelijke arbeid – bijvoorbeeld door studie.⁹⁸ Het zijn eeuwenoude ideeën die steeds terugkeren,⁹⁹ maar waarmee de Dienst Justitiële Inrichtingen niettemin zijn voordeel zou kunnen doen. Laat ik daarom het laatste woord geven aan Prediker: 'Wat er was, zal er altijd weer zijn, wat er is gedaan, zal altijd weer worden gedaan. Er is niets nieuws onder de zon.'¹⁰⁰

---

93. Burton 2001, p. 20 (Preface).

94. Zie daarover ook M. Asscher, *Het uur der waarheid. Over de gevangenschap als literaire ervaring*, Amsterdam/Antwerpen: Uitgeverij Augustus 2015.

95. Burton 2001, p. 21-29 (Part II).

96. Burton 2001, p. 69-74 (Part II).

97. Burton 2001, p. 74 (Part II).

98. Burton 2001, p. 86 (Part II).

99. Zie voor de negentiende eeuw bijvoorbeeld J. Libbenga, *Paupers en boeven. 200 jaar strafkolonie Veenhuizen*, Amsterdam: Uitgeverij De Kring 2018.

100. Prediker 1:9.